

על אודות הרחבת הר הבית בירושלים בשלהי ימי הבית השני

רוני רייך
ויובל ברוך

על אודות הרחבת הר הבית בירושלים בשלהי ימי הבית השני

מבוא

בשער המאמר:
קשת רובינסון
(ראו עמ' 18)
(צילום: סנדו מנדראה,
רשות העתיקות)

מפעל הרחבת הר הבית שהחל בו המלך הורדוס בשנה השמונה עשרה למלכותו (שנת 22 לפסה"נ)¹, היה מפעל הבנייה הגדול ביותר שהתקיים בארץ-ישראל עד העת החדשה. כידוע מפעל הבנייה הזה הרחיב את תחומיו של הר הבית שכבר היה קיים, וששטחו היה גדול למדי – 500 על 500 אמה (שהם בקירוב 250×250 מ', 62.5 דונם)² – לכדי מתחם ענק, שהיה יותר מכפול במידותיו (280×490 מ', שהם כ־144 דונם)³. מן השרידים שנותרו בשטח עולה כי הר הבית הקדום הורחב במידות שונות לדרום, למערב ולצפון. ההרחבה לצפון הייתה ניכרת, ואילו ההרחבות לדרום ולמערב היו מועטות, אך זו לדרום כללה גם את בניית הסטיו המלכותי. לכיוון מזרח לא הורחב המתחם כלל, כפי הנראה בגלל הטופוגרפיה התלולה של פני השטח.

יש להניח שמפעל בנייה גדול כל כך היה מתוכנן לפרטיו, הן מבחינת התכנית האדריכלית הן מבחינת תכנון סדרי העבודה שנדרשו כדי להוציאו לפועל. מפעל כזה גם השפיע על חיי היומיום של עיר המקדש שבה התנהל לאורך שנים רבות, ותרם רבות לעיצוב הטופוגרפיה העירונית של ירושלים ואף מסביב לה. ואכן במסגרת מיזם בנייה זה, שיזם המלך הורדוס עצמו, נסללו דרכים חדשות שקשרו בין מוקדי העיר השונים, הוכשרו רחבות התכנסות, ומערכת המים של העיר שוכללה כך שתוכל לספק את צרכיה של עיר המקדש ולתמוך במלאכת הבנייה המתמשכת. להרחבת הר הבית קדמה פעולה מקיפה של הפקעת שטחי מגורים רחבי ידיים, שהצריכה מן הסתם בניית עשרות בתים חדשים באזור חדש⁴, ולא לפי הפועלים שעסקו במלאכה הוכשרו בוודאי מחנות עבודה. לשם בניית הר הבית וסביבותיו הוכשרו מחוץ לעיר מחצבות ענק שסיפקו את האבן לבנייה, ונסללו דרכים מהן אל אזור הבנייה. אלו רק חלק מהפעולות העיקריות שנעשו במסגרת מיזם שאפתני זה, והשפעתן על מראה העיר הייתה רבה.

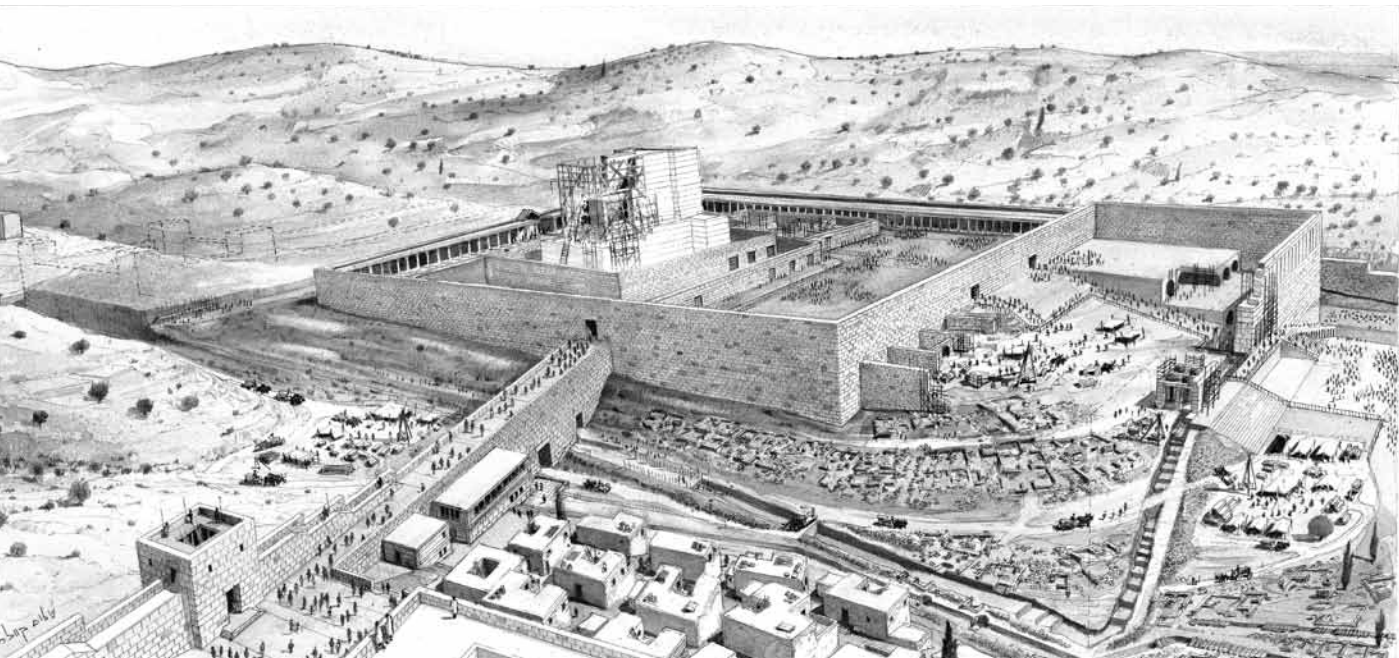
למרבה הצער הנתונים ההיסטוריים על אודות מפעל הרחבת הר הבית עצמו מעטים למדי ביחס להיקף הבנייה. גם הנתונים הארכאולוגיים מתרכזים בעיקר בכותלי הר הבית. נוספים עליהם נתונים בלתי ישירים המרמזים על פי פרשנותנו לפרט זה או אחר הנוגע למפעל הבנייה, אם כי תיתכנה בוודאי פרשנויות אחרות. לנוכח מיעוט הנתונים יש מקום נרחב לפרשנויות הנובעות משימוש בשורת ההיגיון (common sense) בנוגע לסוגיות אחדות. לבסוף יש לציין את הערך שבעצם העלאת שאלות ותמיהות שלא נשאלו עד כה במחקר בנוגע לפרטיו של המפעל, גם אם לפי שעה אין בידינו לתת עליהן תשובות חלוטות.

1 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים טו, 380–425 (תרגום שליט, עמ' 198–202).

2 משנה, מידות ב, א.

3 המידות ממוצעות שכן מתאר הר הבית אינו מלבן אלא מעין טרפז.

4 'ברוך וג' אבני, 'עדויות ארכיאולוגיות לשכונת ביזיאת בימי הבית השני', חב"י, ו (תשס"א), עמ' 52–63.

איור 1: הצעת
שחזור תהליך
הבנייה של הר
הבית בקטעים
(שחזור: המחברים; ציור
מרספקטיבי: שלום קוולר)

שרידים ארכאולוגיים שנחשפו לאחרונה ליד הפינה הדרומית-מערבית של הר הבית (ראו להלן) מלמדים שאזור זה נבנה בווראי זמן רב אחרי מותו של המלך הורדוס. גילוי זה הציב את שאלת המחקר הראשונה הנדונה כאן: מה היה סדר הבנייה של כותלי הר הבית? הסוגיה אינה טריוויאלית, משום שהבנייה הגדולה נעשתה בעיר מקדש חיה ומתפקדת. ביקשנו מן האמן שלום קוולר להמחיש בציור את הצעתנו לשחזור סדר בניית הכתלים (איור 1). שתי השאלות האחרות הן תמיהות הנובעות מעצם ההרחבה של המתחם המקודש. האחת היא מדוע טרחו להרחיב את הר הבית מערבה, הרחבה שהוסיפה שטח מועט אך הצריכה להוסיף תעלת ניקוז גדולה ממערב למתחם. והשנייה עולה מתוך סתירה מסוימת בספרות חז"ל, שתירה שאולי הפתרון לה מצוי בעצם הרחבת הר הבית.

הערה על סדר הבנייה של כותלי הר הבית

המחקר הארכאולוגי של כותלי הר הבית מתקיים כבר זה כ־160 שנה. מחקר זה עסק עד עתה בעיקר בתיאור כותלי הר הבית, ואין בדעתנו להוסיף כאן נתונים אדריכליים חדשים.⁵ במאמר זה אנו מנסים

5 ראו למשל: C. Warren, *Plans, Elevations, Sections Etc., Shewing the Results of the Excavations at Jerusalem*, 1867–70, London 1884; idem & C.R. Conder, *The Survey of Western Palestine, Jerusalem*, London 1884; M.H. Burgoyne, 'The East Wall of the Haram al-Sharif: A Note on its Archaeological Potential', S. Auld & R. Hillenbrand (eds.), *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517–1917*, London 2000, pp. 479–491; L. Ritmeyer, *The Quest: Revealing the Temple Mount in Jerusalem*, Jerusalem 2006; E. Mazar, *The Walls of the Temple Mount*, Jerusalem 2011; D. Bahat, *The Jerusalem Western Wall Tunnel*, Jerusalem 2013

לברר בקווים כלליים כיצד הוצאו אל הפועל מפעל גדול כל כך ועניינים אחדים הנגזרים מן ההרחבה הזאת. לפי שעה רק מחקר אחד, של אברהם ורשבסקי ואברהם פרץ, דן בניהול בניית ההרחבה של הר הבית, ובעיקר התרכז בחישוב התשומות, בחומרי הבנייה וכוח האדם.⁶

מפעל הבנייה הגדול הזה נמשך פרק זמן ארוך ביותר, הרבה מעבר לשנות חייו של המלך הורדוס, כפי שעולה מן המקורות ההיסטוריים. יוסף בן מתתיהו מסר כי הבנייה, הן של הסטווים הן של התחומים החיצוניים, נמשכה שמונה שנים.⁷ ורשבסקי ופרץ איששו ככיכול בחישוביהם את פרק הזמן הזה.⁸ לעומת זאת יוסף ציין גם שהבנייה הסתיימה בימי אגריפס השני, נינו של הורדוס,⁹ כלומר בשנות החמישים של המאה הראשונה לסה"נ, למעלה משבעים שנה מאז תחילת הבנייה בימי הורדוס. על פי הברית החדשה נמשכה בניית הר הבית פרק זמן קצר יותר, ארבעים ושש שנה, אך גם הוא נמשך מעבר לימי חייו של הורדוס.¹⁰

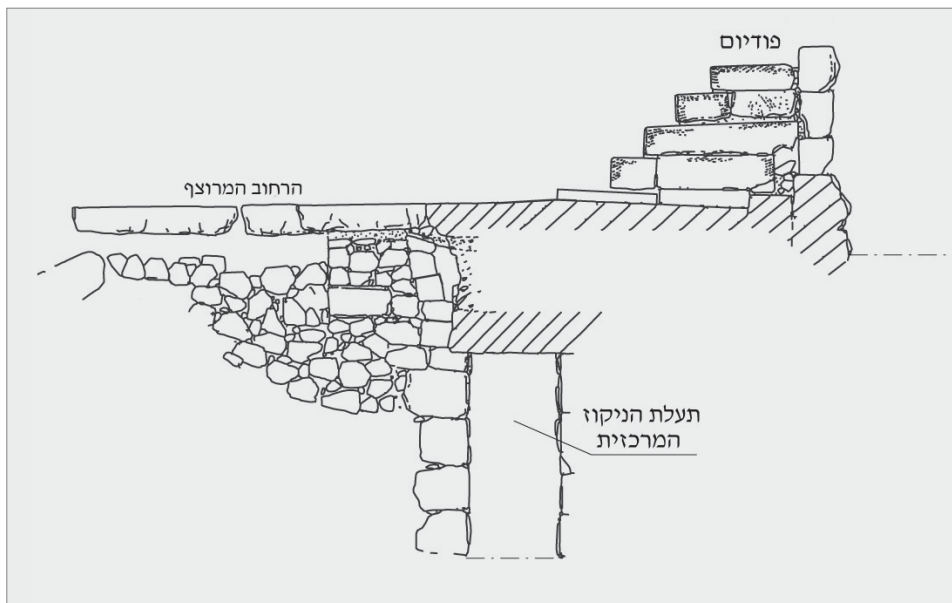
כבר בשנות התשעים של המאה העשרים התגלו ממצאים שהעידו כי הרחוב המרוצף אבן הנמשך לאורכו של הכותל המערבי ובצמוד אליו הונח לקראת אמצע המאה הראשונה לסה"נ, כלומר מאוחר בעליל מימיו של המלך הורדוס.¹¹ התאריך מבוסס על העובדה שבעפר שמתחת לריצוף האבן, והחתום על ידו, נמצאו מטבעות שהאחרון שבהם הוא מימי הנציב הרומי פונטיוס פילטוס (26-36 לסה"נ).¹² ממצאים ארכאולוגיים המתארכים את בנייתו של הרחוב לאחר ימי שלטונו של הורדוס התגלו גם בחפירות שנערכות בקטע הרחוב שמצפון לברכת השילוח (איור 2).¹³ לאחרונה התגלו גם ממצאים ארכאולוגיים המתייחסים לכותל המערבי של הר הבית עצמו: מדובר בשרידיו של מקווה טהרה שהיה שייך לאחד המבנים שהופקעו ושנהרסו לצורך הרחבת הר הבית מערבה.¹⁴ לשם בניית הכותל המערבי נהרס המבנה ביסודיות, אך מקווה טהרה שהותקן בקומת המרתף של אותו מבנה, ושהיה חצוב בסלע, נותר. כדי שלא יפריע לבניית הכותל הוא מולא עפר וכוסה בלוחות אבן גדולים. כך נוצר משטח מיושר ויציב דיו. מאוחר יותר הוקם חלק קטן מן הכותל המערבי של הר הבית, הכולל את קשת רובינסון, על

מטבע של הנציב הרומי פונטיוס פילטוס

(נצילום: קלרה עמית, רשות העתיקות, באדיבות נחשון זנטון וג'ו עוזיאל)

6 א' ורשבסקי וא' פרץ, 'הקמת מתחם הר הבית על-ידי הורדוס – הארגון והביצוע', קתדרה, 66 (טבת תשנ"ג), עמ' 3-46.
 7 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים טו, 420 (תרגום שליט, עמ' 202).
 8 ורשבסקי ופרץ (לעיל, הערה 6), עמ' 45.
 9 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים כ, 219 (תרגום שליט, עמ' 370).
 10 יוחנן ב, כ.
 11 רחוב זה נבנה כחלק אינטגרלי של הרחבת הר הבית ובוודאי בשלבים מתקדמים של הבנייה.
 12 ר' רייך ו' ביליג, 'ירושלים, קשת רובינסון', חדשות ארכיאולוגיות, קח (תשנ"ח), עמ' 180.
 13 ג' זנטון ו' עוזיאל, 'לשאלת מהותו של מונומנט מדורג מימי הבית השני בעיר דוד', מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה: דברי הכנס השישה עשר, ירושלים תשע"ה, עמ' 23-25.
 14 הרחבת הר הבית חייבה הפקעה של שטחים נרחבים ואף כאלה שהיו בנויים. המבנים עצמם נהרסו עד יסוד. עדויות לכך נמצאו בחפירות שנערכו בשטחים שונים לאורך כותלי הר הבית כלפי חוץ, כגון ליד השער המשולש שבכותל הדרומי ובמקומות שונים לאורך הכותל המערבי. ראו למשל: י' ברוך ור' רייך, 'ממצאים מימי בית שני בחפירות החדשות בעופל, מדרום להר הבית', קדמוניות, 122 (תשס"ד), עמ' 88-92; Y. Baruch & R. Reich, 'Excavations near the Triple Gate of the Temple Mount, Jerusalem', *Atiqot*, 85 (2016) pp. 41-65

איור 2 (מימין): חתך ארכאולוגי מתחת לרחוב המדורג ההרודיאני שמצפון לברכת השילוח

למטה: מקווה טהרה שנחשף מתחת לכותל המערבי של הר הבית, מתחת לקשת רובינסון, מבט למזרח (צילום: ולדמיר נייחין, רשות העתיקות)

אותו המקווה ועל מילויי העפר והאבנים שבו. חלל המקווה נחפר במלואו. בניפוי העפר נמצאו מטבעות ברונזה שהמאוחרים שבהם הם משל הנציב הרומי ולריוס גראטוס (שנת 15/16 לסה"נ).¹⁵ מכאן עולה שקטע זה של הכותל המערבי, הכולל כאמור את קשת רובינסון, נבנה במהלך המאה הראשונה לסה"נ, ובכל מקרה לפחות כעשרים שנה לאחר מותו של הורדוס. כללו של דבר, המלך הורדוס הגה את מפעל הרחבת הר הבית, השתתף ודאי בתכנונו, החל בבנייתו, ואף ראה את הבנייה מתקדמת במשך כשמונה עשרה שנה, עד מותו בשנת 4 לפסה"נ.

אין ספק שמפעל בנייה גדול כל כך נמשך עשרות בשנים, הרבה אחרי מותו של הורדוס. אין בידינו לקבוע אם הבנייה נמשכה עד שנות העשרים של המאה הראשונה, בהתאם לנאמר בכרית החדשה ובזיקה לממצא במקווה הטהרה האמור, או עד ימיו של אגריפס השני, בשנות החמישים של אותה

15 ר' רייך וא' שוקרון, 'חפירות בירושלים מתחת לרחוב המרוצף ובתעלת הניקוז הגדולה שליד קשת רובינסון', קדמוניות, 142 (תשע"א), עמ' 66-73.

מאה, בהתאם לדברי יוסף בן מתתיהו כאמור לעיל. רק ממצאים ארכאולוגיים נוספים עשויים לבסס את התאריך. בכל מקרה מדובר במפעל בנייה שבוצע לאורך מחצית המאה ואולי אף יותר. יש להניח כי מפעל בנייה כה גדול, שנמשך שנים רבות, תוכנן מלכתחילה כדבעי. התכנון חייב התייחסות לטופוגרפיה הקיימת, למתחם המקודש הקיים, למפלסים העתידיים של הרחובות, של גרמי המדרגות ושל ספי הפתחים, לתפקודה של אמת המים התחתונה, להפקעת שטחים ומבנים קיימים וכדומה. יתר על כן, מפעל בנייה כזה חייב התייחסות מראש לתהליך העבודה המורכב, שנעשה בו שימוש בציוד מכני מורכב, ושכלל הריסת מבנים קיימים, הכשרת דרכי גישה להעברת חומרי בנייה, בנייה של כבשים משופעים להעלאת חומרי בנייה ושאר מרכיבים תכנוניים בתכנון העירוני. התכנון היה נחוץ בעיקר מפני שלא היה זה מפעל בנייה של מבנה חדש על קרקע פנויה, אלא מפעל בנייה שנועד להרחיב בניין קיים.

להרחבת מתחם מקודש בגודל כזה לא היה תקדים במזרח ההלניסטי והרומי הקדום. מעל לכול יש לזכור כי מפעל ההרחבה הזה התבצע כאשר כל העת התנהלה במתחם הקדום הפעילות הפולחנית היום-יומית; בשלושת הרגלים, כאשר פקדו את האתר עשרות אלפי עולי רגל, התקיימה במקום פעילות מוגברת, ובחג הפסח נוספו אל עשרות אלפי החוגגים אלפי כבשים לקרבן. יש להדגיש כי פעילות זו של בנייה בהיקף גדול, בצד פולחן פעיל רב משתתפים, נמשכה עשרות בשנים, עד סיומו המלא והמוצלח של מפעל הבנייה.

מיוסף בן מתתיהו אנו למדים שבניית המקדש עצמו, ולמעשה החלפת המקדש הישן במקדש חדש, נמשכה שנה וחמישה חודשים.¹⁶ אין לדעת אם בניית המקדש ומפעל הרחבת הר הבית החלו בעת ובעונה אחת, או שמא נבנה המקדש תחילה, ובמקביל החלו ההכנות להרחבת המתחם, ובהן הריסת מבנים קיימים והפקעת שטחים לבנייה, גיוס עובדים, בניית עגלות, התקנת דרכי גישה אל המחצבות וכדומה, ואילו העבודות הממשיות להרחבת המתחם החלו רק עם סיום בניית המקדש.

כדי ליצור את הרחבת המשטח המוגבה של הר הבית היה צורך לבנות שלושה קירות תמך גדולים ומסיוויים חדשים, מצפון, ממערב ומדרום למתחם הקדום, בתוספת קטעים קצרים בצד המזרחי, שבו התחברה ההרחבה אל הבניין הקדום. חישוב מגלה כי אורכם הכולל של שלושת הקירות ושל קטעי הקישור הקצרים במזרח היה כ־1,250 מ'. נשאלת השאלה כיצד תכננו בעת ההיא את הבנייה כך שתוכל להתקיים לפרק זמן ארוך בעת ובעונה אחת עם הפעילות בהר הבית. תיתכנה כאן שתי אפשרויות עיקריות, שונות באופן מהותי האחת מן השנייה.

א. הכתלים נבנו ברצף אחד לכל אורכם, נדבך אחר נדבך. כלומר תחילה נבנה הנדבך הראשון לכל האורך, החל בפנינה הצפונית-מזרחית של הר הבית הקדום, דרך הכותל הצפוני החדש, מכאן לאורך כל הכותל המערבי ואחר כך הכותל הדרומי, וכלה בקטע הקצר השני, הדרומי, של הכותל המזרחי, עד המפגש עם הפינה של הכותל הקדום. לאחר מכן נבנה הנדבך השני סביב סביב, וכן הלאה עד השלמת הבנייה.

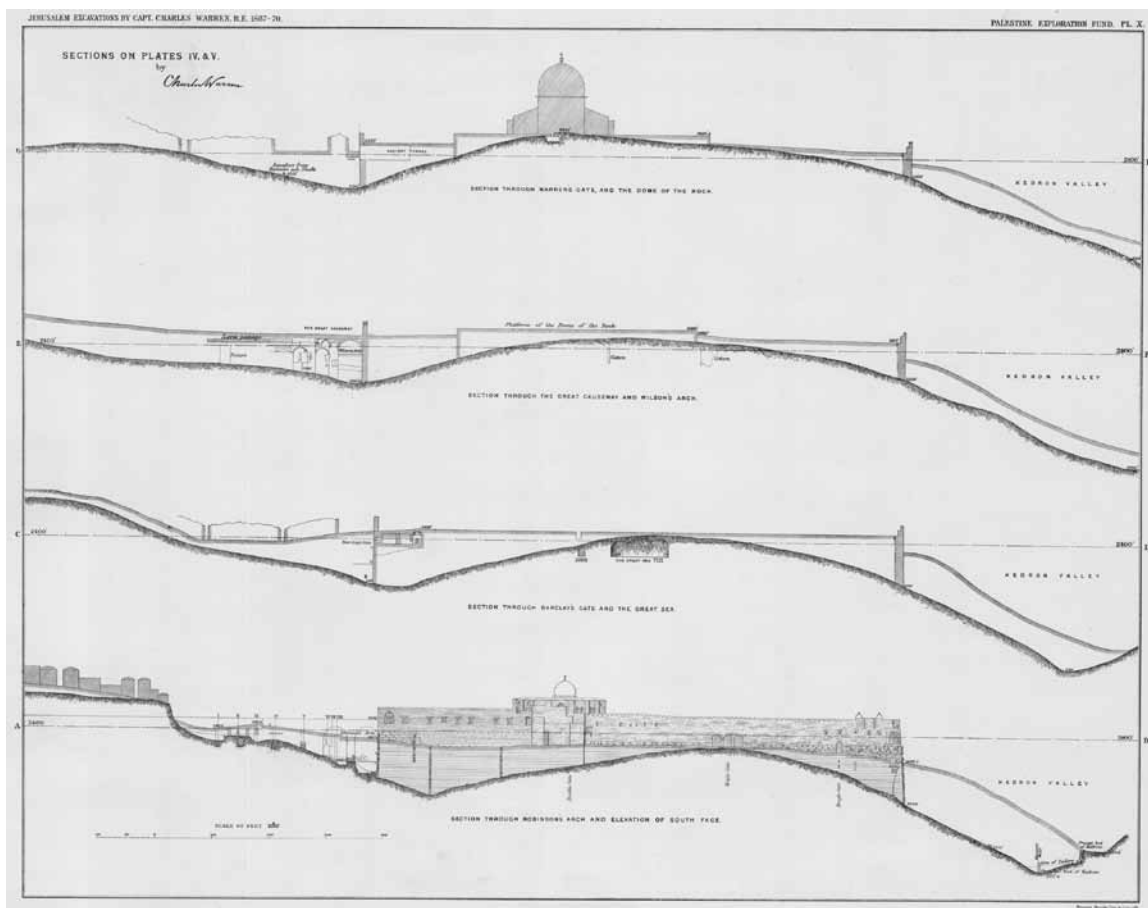
16 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים טו, 421 (תרגום שליט, עמ' 202).

ב. כותלי הר הבית המורחב נבנו בקטעים, וכל קטע נבנה מן הסלע הטבעי למלוא גובהו או למצער מן הסלע הטבעי ועד הנדבך הגדול (המכונה לעתים נדבך רבא) או עד מפלס רחבת הר הבית.

ככל אחת מן האפשרויות האלה של מהלך הבנייה יש יתרונות ויש גם חסרונות. מי שמצדד באפשרות שכל נדבך נבנה לכל אורכו סביב סביב (האפשרות הראשונה דלעיל) חייב להביא בחשבון את פעולות ההכנה לבנייה כזו ואת השלכותיהן על המשך קיום הפולחן בהר הבית.¹⁷

כותלי הר הבית העצומים הושתתו כמוכן כולם ולכל אורכם על הסלע הטבעי. מפלסי פני הסלע הטבעי משתנים. הם גבוהים מאוד בסביבות חלקו המרכזי של הכותל הדרומי ובאזור הפינה הצפונית-מערבית של הר הבית. פרט לכך מפלסם יורד לעומקים ניכרים, כפי שאפשר ללמוד היטב מן התיעוד המפורט שערך להם צ'רלס וורן בשנים 1867-1870, תיעוד שכמעט אין לו תחליף, ושמשרת אותנו היטב עד היום (איור 3).¹⁸ לשם בניית כותל המבוסס על הסלע הטבעי נדרשו הבנאים לחפור תחילה

איור 3: הכותל הדרומי של הר הבית כפי שתועד בידי צ' וורן, 1884, לוח 10

17 'פלג, כיצד נמשכה העבודה בהיכל הקדום במהלך הבנייה של ההיכל ההרודיאני?', חב"י, יה (תשע"ג), עמ' 103-134.
 18 וורן (לעיל, הערה 5), לוחות 8-12.

מפני השטח דאז תעלת יסוד היורדת עד הסלע הטבעי, והחושפת אותו כדבעי. את העפר החפור ואת אבני החציבה מתעלה כזו ערמו כמקובל בשני צדי התעלה, כדי לחזור ולעשות בהם שימוש לאחר בניית הכתלים: העפר שימש למילוי הפערים שנותרו בין דפנות התעלה החפורה ובין הכותל האנכי שנבנה בתוכה, ואבני החציבה שימשו לבנייה עצמה. כדי לבנות נדבך ראשון למלוא אורכו (האפשרות הראשונה דלעיל) צריך היה לחפור תעלת יסוד למלוא אורכו של הקיר המתוכנן. תעלה כזו לאורך מרבית תוואי חומות הר הבית הקדום וערמות העפר החפור משני צדדיה היו מנתקים את הגישה להר הבית, שהפעילות בו נמשכה כל העת. אמנם ניתן היה לבנות גשרי עץ מעל התעלה הזאת, וייתכן שעבור אנשים בודדים הסדר של מעבר זמני כלשהו היה אפשרי, אבל אין ספק שעבור המון עולי הרגל, שבימי חג הגיע מספרם לעשרות אלפים, היה זה מצב בלתי נסבל, כל שכן כאשר העבודה נמשכה עשרות בשנים.

אמנם בשתי נקודות פני הסלע גבוהים כאמור, ועל כן לא היה צורך לחפור שם תעלת יסוד, ולכאורה יכלו אנשים לעבור שם דרך מפעל הבנייה הפעיל אל הר הבית הקדום. באזור הכותל הדרומי, סמוך לשער המשולש, אורכו של משטח פני הסלע הגבוה כ־25-30 מ'.¹⁹ באזור הפינה הצפונית-מערבית אורך פני הסלע הגבוהים מגיע לכ־75 מ',²⁰ אך דא עקא שהסלע מתרומם שם יותר מדי, וכדי להיכנס להר הבית צריך היה לחצוב או לבנות גרם מדרגות רחב העולה מן החוץ, וגרם מדרגות נוסף היורד פנימה למרחב הר הבית. זה כמובן פתרון בעייתי. נוסף על כך חצובה בגוש הסלע הגבוה תעלה רחבה ועמוקה, אולי חפיר קדום מן התקופה ההלניסטית, שניתק את הר הבית מסביבתו.²¹ גם ברכת ישראל, הבנויה במקביל לכותל הצפוני של הר הבית, ושייתכן שהיא מן התקופה החשמונאית, היוותה מכשול למי שביקש לגשת להר מצפון.²² יוצא אפוא שחפירת תעלת יסוד ארוכה הנמשכת סביב הר הבית הקדום הייתה משאירה מעבר צר ביותר מן העיר אל הר הבית. לדעתנו ביצוע הבנייה בדרך הזו איננו סביר. בניית כל נדבך למלוא אורכו סביב סביב, תוך הקפדה יתרה על איכות ואחידות, וחזרה על הפעולה עשרות פעמים (כמספר הנדבכים), גם אינן יעילות מבחינת ניהול העבודה. הן מצריכות העברה מתמדת של מנופים, כבשים משופעים ושאר שירותים וסדנאות לבנייה. לעומת זאת בנייה בקטעים מרכזת את המאמץ, את המיכון ואת השירותים הנלווים באזור מצומצם יחסית לאורך היקפו של הר הבית הנבנה.

אם כן דומה שבִּכְרַת המחדל לבניית כותלי הר הבית הייתה בנייה בקטעים (האפשרות השנייה דלעיל). במקרה הזה נחפרה בכל פעם תעלת יסוד באזור הקטע שנבנה בלבד, לאורך עשרות ואולי מאות אחדות של מטרים. על פי שורת ההיגיון שני הקטעים הראשונים שנבנו, אולי בה בעת, היו הקטע שהתחבר לפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית הקדום, וזה שהתחבר לפינה הצפונית-מזרחית של הר הבית הקדום. ההצעה שהבנייה החלה בנקודות אלה הגיונית מבחינה טכנית, מפני שאפשר היה

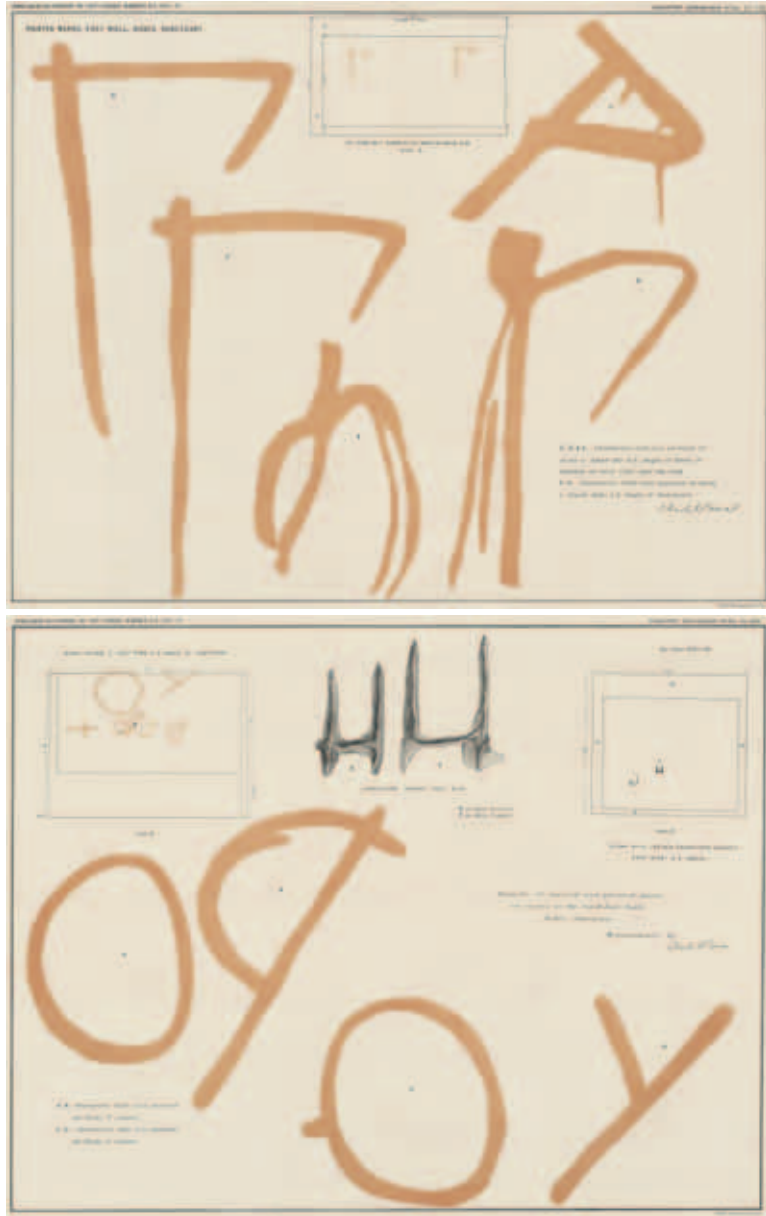
19 שם, לוח 10, חתך תחתון.

20 שם, לוח 12, חתך שני מלמעלה.

21 שם, לוח 6, החציבות המכונות Excavated ditch; לוח 9, חתך עליון שהחציבות מסומנות בו בשמות Excavated ditch ו־Ditch arched over.

22 ד' גורביץ, 'בריכת ישראל: שריד בנייה הלניסטית בירושלים?', חב"י, יח (תשע"ג), עמ' 175-202.

להצמיד בהן בנייה חדשה אל הבנייה הקודמת. ההצעה הזאת נתמכת גם בעובדה שהצגנו בפרוטרוט במקום אחר,²³ ושנזכיר כאן בקצרה. על נדבכי היסוד של שתי הפינות המזרחיות של הר הבית

איור 4: אותיות חקוקות על אבני הפינה הדרומית-מזרחית והצפונית-מזרחית של הר הבית לפי וורן, 1884, לוחות 21, 22

23 ר' רייך וי' ברוך, 'משמעות האותיות העבריות בפינות הר הבית ההרודיאני', ארץ-ישראל, לב (תשע"ו), עמ' 187-190; R. Reich & Y. Baruch, 'The Meaning of the Inscribed Stones at the Corners of the Herodian Temple Mount', RB, 123, 1 (2016), pp. 118-124

המורחב מצא וורן אותיות חקוקות וצבועות (קו"ף, חי"ת, תי"ו). חלקן נמצאו חקוקות במהופך, דבר המעיד כי לא נחקקו באתרן, אלא אולי עוד במחצבה (איור 4). לדעתנו לאותיות המסוימות האלה משמעות דתית: האות קו"ף היא ודאי קיצור המילה 'קרבן', כנאמר במשנה 'המוצא כלי וכתוב עליו ק' – קרבן'.²⁴ האותיות מעידות לדעתנו שאבנים אלה היו אבני היסוד שהונחו כאבני הפינה של בניין הר הבית במשמעות הטקסית של המונח אבן פינה, שבה החלה הבנייה. לעומת זאת על נדבכי היסוד של הפינה הדרומית-מערבית שנחשפו לאחרונה אין אותיות חרותות או צבועות, רמז לכך שהונחו לאחר התחלת העבודות להרחבת המתחם.

אם נניח שהבנייה החלה בכותל הדרומי של הר הבית (איור 1),²⁵ הרי תחילה נחפרה תעלת יסוד מן הפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית הקדום עד הפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית המורחב, ומשם הלאה מערבה עד השער המשולש המתוכנן²⁶ ואזור השער בכלל. כך ניתן היה לבנות כותל שאורכו המצטבר כ-135 מ', ולכלול בו גם את השער המשולש ואת המנהרה המשופעת העולה ממנו להר הבית. בחלק הזה של הכותל הדרומי משולבות יותר מארבעים אבנים גדולות מידה (שאורכן יותר מ-5 מ').²⁷ על כן מסתבר שבניית הקטע הזה נמשכה שנים אחדות. בפרק הזמן הזה נמנעה מן הציבור הגישה אל הר הבית דרך שער חולדה המזרחי בלבד (במתחם הקדום). יחד עם בניית הקטע המזרחי של הכותל הדרומי נבנה כבש משופע העולה לאורך הכותל הדרומי מהפינה הדרומית-מזרחית ועד השער המשולש, וחלקיו היו עשויים כיחידה מבנית אחת עם הכותל עצמו ויסודותיו. לדעתנו כבש זה שימש בין היתר להובלת בעלי החיים לקרבן.²⁸ משהסתיימה הבנייה חזר שער חולדה המזרחי לפעול במתכונתו החדשה (השער המשולש) ולשרת את הציבור. אם כך היה, אזי זהו הראשון מבין שערי המתחם שנבנה במסגרת הרחבת הר הבית. כעת ניתן היה לחפור את תעלת היסוד הלאה, מן השער המשולש ועד הפינה הדרומית-מערבית של הר הבית, ומעבר לפינה עד מקום קשת רובינסון, מרחק כ-200 מ' נוספים. בשלב הזה נמנעה מן הציבור הגישה אל הר הבית הקדום ואל המקדש רק דרך שער חולדה המערבי. משהושלמה בניית הכותל הדרומי נפתח גם השער הכפול. אז ניתן היה להתחיל בבניית הסטיו המלכותי (ראו בעניין זה להלן), שהכותל ההרודיאני הדרומי, שנבנה זה עתה, תמך בו. באותה מתכונת ניתן היה לבנות את הכותל הצפוני, שהיה משולב בו ככל הנראה רק שער אחד.

משנבנו הכתלים הדרומי והצפוני, נותר להשלים את הכותל המערבי של הר הבית המורחב. הבנייה החדשה התאימה את הר הבית המורחב לדרישות החדשות של קהל עולי רגל גדול יותר והוסיפה על

24 משנה, מעשר שני ד, יא; וראו: י' ביליג, 'גלוסקמה הנושאת כתובת קרבן', קתדרה, 98 (טבת תשס"א), עמ' 49-60.
25 ייתכן כמובן שהבנייה החלה במקביל בשני הקטעים, מן הפינה הדרומית-מזרחית דרומה ומן הפינה הצפונית-מזרחית צפונה.

26 לשם הבהירות אנחנו מכנים בשם המשנאי שערי חולדה, המזרחי והמערבי, את השערים שהיו קרויים בכותל הדרומי של הר הבית הקדום. שער חולדה המזרחי הומר בשער המשולש (הקריו) כך בעת החדשה על שום שלושת הפתחים (שבו), ושער חולדה המערבי הומר בשער הכפול.

27 כעשרים מהן מתועדות בפנים הדרומיות של הפינה הדרומית-מזרחית, וכמספר הזה יש לשער היו בפנים המזרחיות של פינה זו.

28 ר' רייך וי' ברוך, 'הובלת בעלי חיים אל הר הבית ההרודיאני והשערים הסמוכים לפינתו הדרומית-מזרחית', חבי"ס, ח (תשע"ד), עמ' 176-189.

**יסודות הכבש
המשופע העולה
ממזרח למערב אל
שער חולדה המזרחי**
(צילום: קלרה עמית,
רשות העתיקות)

השער שהיה בכותל המערבי בהר הבית הקדום שלושה שערים חדשים, ובסך הכול נבנו בו ארבעה שערים. קודם לכן היה בכותל המערבי, שאורכו היה כ-250 מ', שער אחד, המכונה במשנה קיפונוס,²⁹ ואילו לאחר הרחבתו של מתחם הר הבית נקבעו בכותל המערבי, שאורכו היה כ-490 מ', ארבעה שערים, הלא הם השערים המוכרים בימינו בשמות חדשים (מצפון לדרום): שער וורן, שער וילסון (בראש קשת וילסון), שער ברקלי ושער רובינסון (בראש קשת רובינסון). דומה שאחד משני השערים הצפוניים, שער וורן או שער וילסון, החליף את שער קיפונוס בהר הבית הקדום.³⁰ בהנחה ששער וילסון החליף את שער קיפונוס, ניתן לומר כי תחילה נבנתה המחצית הצפונית של הכותל המערבי ובכלל זה שער וורן, הצפוני מבין ארבעת שערי הכותל ההרודיאני המערבי. במקרה הזה לא הפריעה תעלת היסוד את הכניסה להר הבית, שכן בקטע זה ממילא לא הייתה גישה להר הבית הקדום. באשר להמשך הבנייה של הכותל המערבי החדש מסתבר שבכל פעם נבנה קטע קטן. כך כאשר נבנה קטע החומה הבא, משער וורן ועד שער וילסון – ושער וילסון בקצהו של 'קיר סכר גדול' שקשר את הר הבית לעיר העליונה בכלל³¹ – שימש שער וורן כשער כניסה. כאשר נבנה קטע

29 משנה, מידות א, ג.

30 ראויה לתשומת לב העובדה, התמוהה לכאורה, שארבעת השערים החדשים האלה, שמקומם ידוע מן הממצא האדריכלי בשטח, אינם מפורזים באופן שווה לאורך הכותל המערבי, אלא מרוכזים בחלקו הדרומי של הכותל המערבי. מסתבר שלפחות שלושה מהם (שערי רובינסון, ברקלי ווילסון) נבנו כמצופה מול השטח הבנוי של העיר שבתחום החומה הראשונה. באשר לשער וורן נציע שהוא תוכנן כדי לשרת את תושבי השטח החדש שצורף לעיר באמצעות החומה השנייה.

31 ראו על כך: א' און וש' וקסלר-ברדולח, 'קשת וילסון והגשר הגדול בימי הבית השני ובתקופה הרומית לאור החפירות החדשות', קרמוניות, 140 (תשע"א), עמ' 109-122.

קשת רובינסון,
מסומן בחץ ה'תפר'
שמדרום לקשת
(צילום: סנדו מנדראה,
רשות העתיקות)

חומה נוסף, ובו גם שער ברקלי, שוב לא הייתה בעיה, שכן גם שער וורן וגם שער וילסון היו פתוחים לקהל. מסתבר שקשת רובינסון והשער שכראשה היו החלק האחרון שנבנה בהר הבית, כפי שמעיד הממצא הארכאולוגי.³²

שאלת בנייתה של קשת רובינסון קשורה בבנייתו של הסטיו המלכותי, שכן גרם המדרגות המונומנטלי שנשאה הקשת העלה את הציבור אל שער שהיה קרוע סמוך לפינה הדרומית-מערבית של הר הבית ואל הסטיו המלכותי, שנבנה לאורך הכותל הדרומי של ההר. מתעוררת כאן לכאורה בעיה: לא ניתן היה לבנות את הסטיו המלכותי לפני שנבנו בשלמותם הכותל הדרומי של הר הבית המורחב והפינה הדרומית-מערבית של המתחם כולו. יש לציין כי לחוקרים שגרסו שהמבנה היה באורך סטדיון אחד (כ-180 מ'), כדברי יוסף בן מתתיהו, לא ידוע לאשורו מיקומו המדויק של הסטיו המלכותי לאורך הכותל הדרומי, שאורכו כ-280 מ'. אם היה הסטיו ממוקם במרכז הכותל הדרומי, אזי נותר מרווח של כ-50 מ' ממנו ועד פינת הר הבית הדרומית-מערבית – מרחק גדול דיו שאפשר לבנות את הסטיו המלכותי גם אם הפינה הדרומית-מערבית של המתחם הייתה בנויה רק עד המקום המיועד לקשת רובינסון. דומה שהממצא הארכיטקטוני באזור הפינה הדרומית-מערבית

32 רייך ושוקרון (לעיל, הערה 15), עמ' 68-69.

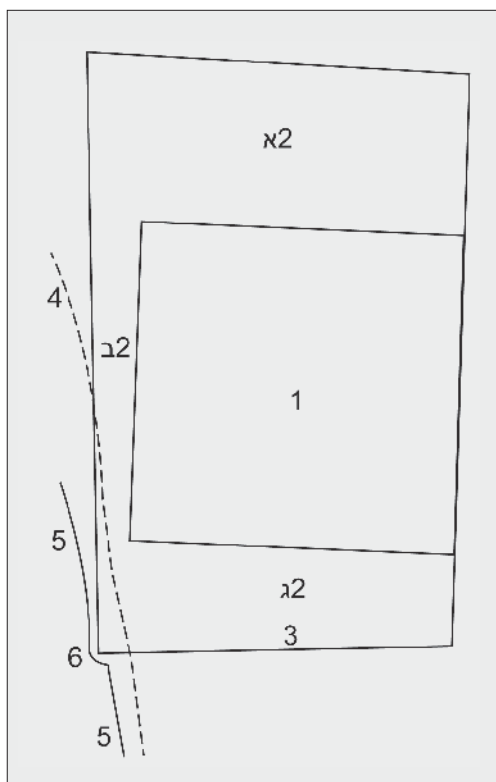
מסייע בעניין. בצדה הדרומי של קשת רובינסון ניכר 'תפר' בבנייה, המעיד כי ייתכן שהבנייה של הפינה נמשכה עד שם, ואילו הקשת שולבה בשלב מאוחר יותר, בקיר שכבר היה בנוי לגובה.³³ מבנה הפינה הדרומית-מערבית חזק ומסיווי יותר מקטעים אחרים בקירות המתחם: היא בנויה באבנים שאורכן כ-9-10 מ', המשולבות לסירוגין מן הפינה לצפון ולמזרח, בעוד שאבניה הארוכות של הפינה הדרומית-מזרחית אורכן כ-5-6 מ' בלבד. אם כן בפינה הדרומית-מערבית צריך היה ליצור פינה חזקה יותר, כפי הנראה משיקולים מבניים שהיו קשורים לבניית קשת רובינסון הסמוכה ומבנה הסטיו המלכותי שמעל.

אל פרטים אלה מצטרף פרט נעלם שיש לשער את קיומו, והוא הצורך לבנות בתוך גוף ההרחבה של המתחם מחיצות, שחלקן אף נועד לתמיכת מילויי העפר של נפח החלל המורחב. יש להניח שמחיצות אבן כאלו נבנו בהתאם לתכנית בניית הסטיו המלכותי שמעליהן, ובעיקר שימשו כסטילובאטים

(יסודות תת-קרקעיים היורדים עד הסלע הטבעי) לטורי העמודים של הסטיו שמעליהן. כללו של דבר, הסטיו המלכותי נסמך בעיקר על קירות תמך תת-קרקעיים שמתחתיו, ורק חלק ממילויי העפר הפנימיים נסמכו על הפינה הדרומית-מערבית של הר הבית, שהייתה מסיווית דיה כדי לעמוד בכך.

הערה על הרחבת הר הבית למערב

כידוע המלך הורדוס הרחיב את הר הבית לצפון, למערב ולדרום – ממתחם שמידותיו כ-250 x 250 מ', וששטחו כ-62.5 דונם, לכדי מתחם שמידותיו כ-280 x 490 מ', וששטחו כ-144 דונם, כלומר הרחבה של יותר מפי שניים מגודלו המקורי (איור 5). כבר הר הבית הקדום היה מוגבל בעברו המערבי על ידי ערוצו של עמק הטירופויון, שחצה את העיר מצפון לדרום. מפעל ההרחבה של הורדוס הרחיב את התחום מערבה אל מעבר לערוץ עמק הטירופויון. הפינה הדרומית-מערבית של הר הבית ההרודיאני נבנתה על המדרון המזרחי של הגבעה המערבית של העיר, שעליה שכנה העיר העליונה. ההתרסה הזו בטופוגרפיה יצרה מכשלה: מי נגר עילי של גשמי החורף שהתנקזו אל עמק הטירופויון היו ודאי מצטברים בעמק, מצפון למקום שבו חסמה פינת הר הבית

איור 5: תכנית סכמטית של הרחבת הר הבית

מקרא:

1. הר הבית הקדום 500 x 500 אמה; 2. הר הבית המורחב;
- א2 – הרחבה צפונית; ב2 – הרחבה מערבית; ג2 – הרחבה דרומית;
3. מקום הסטיו המלכותי; 4. ערוץ עמק הטירופויון (קו מקווקוו);
5. תוואי תעלת הניקוז בעמק הטירופויון לפני הרחבת הר הבית;
6. תעלת ניקוז בתוואי העוקף את פינת הר הבית הדרומית-מערבית

(שרטוט: רוני רייך)

33 אחד המחברים (רוני רייך) הציע על סמך הממצאים שנחפרו לאחרונה בשטח כי היו שני ניסיונות לבניית קשת רובינסון. ניסיון ראשון, שהסתיים בתאונת התמוטטות, וניסיון שני מוצלח. ראו: ר' רייך, 'בנייה וחורבנה של קשת רובינסון בהר הבית בירושלים', ארץ-ישראל, לא (תשע"ה), עמ' 398-406.

את העמק. בעבר הוצע כי למניעת תקלה זו נחצבה בסלע תעלת הניקוז שעקפה את הפינה הדרומית-מערבית.³⁴ תעלה זו ודאי נחצבה – גם אם לא קורתה מיד בקמרון שמעליה – עם בניית הפינה הדרומית-מערבית, שכן מי נגר עילי היו מצטברים מיד לאחר שהונחו הנדבכים התחתונים ביותר של הכותל המערבי בנקודה זו.

מדוע בכלל הורחב הר הבית מערבה? ההרחבות צפונה ודרומה הוסיפו למתחם המקודש שטחים גדולים, ואילו ההרחבה מערבה תרמה תוספת שטח קטן יחסית. רוחבו של הר הבית הקדום היה כ-250 מ', ורוחבו של הר הבית ההרודיאני – כ-280 מ'. במערב הוסף אפוא להר הבית פס צר שרוחבו כ-30 מ', ושוארכו כ-250 מ', כלומר הרחבה של כ-7.5 דונם, שהם כ-5 אחוזים בלבד משטחו של הר הבית המורחב. זו תוספת שטח מועטה יחסית, שהצריכה לחצוב את תעלת הניקוז הגדולה שנוכרה לעיל. איזו תועלת ראו המתכננים בהרחבה הזו מערבה?

מאחר שההרחבה מערבה בוצעה למרות הקשיים, דומה שהיה בה הכרח. ניתן לברר סוגיה זו על דרך השלייה, לאמור מה היה אופיו של הר הבית אילו הורחב רק לצפון ולדרום ללא ההרחבה מערבה? ברי שבמצב זה לא ניתן היה לעבור מן ההרחבה הצפונית להרחבה הדרומית בלי לחצות את תחומי הר הבית הקדום, הוא הר הבית המחייב מבחינה הלכתית. אך נקבע שאין לעשות את הר הבית קפנדריא,³⁵ כלומר אין להיכנס אליו, כל שכן לחצות אותו, שלא לצורכי הפולחן ממש. מכאן שמעבר מן ההרחבה הצפונית לדרומית היה מנוגד להלכה ולכן בלתי אפשרי. לפיכך מי שנכנס להר הבית ההרודיאני המורחב היה צריך לתכנן את מהלכיו מראש, או לחלופין לטרוח לצאת מהר הבית ולהיכנס אליו שוב אם רצה לעבור מצדו האחד אל הצד השני. ההרחבה של הר הבית מערבה הוסיפה מעין מעבר צר שעקף את הר הבית הקדום ממערבו, ושקשר בין שתי ההרחבות הגדולות של הר הבית, זו הצפונית וזו הדרומית.

הערה על 'עשר קדושות'

המשנה שכותרתה 'עשר קדושות הן'³⁶ הגדירה בהלכה היהודית בימי הבית השני את גבולות הגאוגרפיה של הקדושה, ופירטה את מאפייני מרכיביה. רשימה זו מחלקת את ארץ-ישראל לאזורים, האחד לפני מן האחר, וכל אזור קדוש מזה המקיף אותו. רוב הרשימה עוסק בהר הבית על חלקיו השונים. שיאה של הרשימה, האזור הפנימי ביותר בה, הוא קודש הקודשים של המקדש לאלוהי ישראל. הרשימה מציינת את שמו של כל אזור, את מורשי הכניסה אליו ואת הסיבות לכך. לצורך הברור שלהלן מן הראוי להציג את הרשימה כדלקמן:

34 רייך ושוקרון (לעיל, הערה 15), עמ' 69.

35 משנה, ברכות ט, ה.

36 משנה, כלים א, ו-ט.

אזור	קדושתו	אסורים בכניסה
1	ארץ־ישראל	'שמביאים ממנה העמר והביכורים ושתי הלחם'
2	עיירות מוקפות חומה	'שמשלחין מתוכן את המצורעים, ומסבבין לתוכן מת עד שירצו. יצא, אין מחזירין אותו'
3	לפנים מן החומה	'שאוכלים שם קדשים קלים ומעשר שני'
4	הר הבית	'שאינן זבים וזבות נדות ויולדות נכנסים לשם'
5	החיל	'שאינן גוים וטמא מת נכנסים לשם'
6	עזרת נשים	'שאינן טבול יום נכנס לשם ואין חייבים עליה חטאת'
7	עזרת ישראל	'אין מחוסר כיפורים נכנס לשם וחייבין עליה חטאת'
8	עזרת כוהנים	'שאינן ישראל נכנסים לשם אלא בשעת צרכיהם: לסמיכה, לשחיטה, לתנופה'
9	בין האולם ולמזבח	'שאינן בעלי מומין ופרועי ראש נכנסים לשם'
10	ההיכל	'שאינן נכנס לשם שלא רחוצו ידיים ורגלים'
11	קדש הקדשים	'שאינן נכנס לשם אלא כהן גדול ביום הכיפורים בשעת העבודה'

ספירת אזורי הקדושה מגלה הבדל בין מספר האזורים המפורטים ברשימה – אחד עשר – ובין מספר האזורים המצויין בכותרתה – עשרה. מאחר שאנו סבורים שאין זו טעות סופרים או טעות במנייה, האם ניתן לשער מה גרם להבדל זה? חוקרים ניסו בעבר למצוא סיבה להבדל והביאו נימוקים כדי ליישב את הסתירה הזאת.³⁷

כותרת הרשימה, 'עשר קדושות הן', היא אחת מן הכותרות הרבות לרשימות המופיעות במשנה, והכוללות מספר, למשל הרשימה הקודמת לה כותרתה 'עשר טומאות פורשות מן האדם',³⁸ וכן

37 למחקר האחרון בסוגיה, ובו הפניות למבחר מאמרים קודמים בנושא, ראו: M. Orian, 'Josephus's Seven Purities and the Mishnah's Ten Holinesses', *JSJ*, 47, 2 (2016), pp. 183–211 משנה, כלים א, ה.

'אבות מלאכות ארבעים חסר אחת',³⁹ 'שש מעלות במקוואות',⁴⁰ 'ארבעה אבות נזיקין'.⁴¹ בכל אותן רשימות מספר הפריטים הנמנים מתאים למספר שבכותרת. הדבר מעיד שהכותרות המכילות מספר של פריטים היו למעשה עזר-זכירה (מנמוטכני) בתקופה שבה נשמרו הדברים בזיכרון הקיבוצי של העם (התורה שבעל-פה).

יש הבדל עקרוני בין רשימת 'עשר קדושות', המציינת אזורים גאוגרפיים סמוכים, ובין כל רשימת מנייה אחרת. לאורך התקופה שבה התפתחה ההלכה ונשמרה בזיכרון, עשויים היו החכמים להחליט על הוספת פריט לרשימה. במקרה זה שונתה הכותרת לרשימה והמספר בה הועלה במספר אחד. כך למשל רשימת ל"ט עבודות האסורות בשבת החלה ככל הנראה מארבע העבודות האסורות בשבת, והנזכרות במקרא (חריש, קציר, הבערת אש, קישוש עצים)⁴² והיא הורחבה עם הזמן עד שנוצרה הרשימה המחזיקה שלושים ותשע עבודות. בידינו נמצא רק הטקסט הסופי כפי שהוא מופיע במסכת שבת. אם במרוצת השנים נוצר צורך להוסיף לרשימה אב מלאכה ניתן היה להוסיפו בסופה או לשלבו בתוכה לפי רצונם של מי שהוסיפו או כרצונו של עורך המסמך המוגמר.

לעומת זאת רשימת 'עשר קדושות' היא רשימה קשיחה ביותר לעניין זה. היא רשימה של אזורים גאוגרפיים סמוכים הגובלים זה בזה, בני מְצָר, כלומר אין בה שטח שלא התייחסו אליו ברשימה המקורית, ושניתן היה לצרפו כביכול בהמשך. ברשימה גאוגרפית של שטח רצוף אי אפשר להכניס שטח חדש בין שטחים קיימים. יתר על כן, ברשימת 'עשר קדושות' מעמד הפריטים הולך ועולה, ושיאה בסופה. לכן גם לא ניתן היה לצרף פריט נוסף בסוף הרשימה או בתחילתה. יוצא אפוא שאם נוצר צורך להגדיר אזור קדושה חדש, כאשר הדברים נאמרו בעל-פה ונישאו בזיכרון, האפשרות היחידה שעמדה לפני חכמים הייתה לחלק את אחד האזורים לשניים, כלומר לשני אזורים סמוכים. רק כך עשויים היו להיווצר אחד עשר אזורים. נקל היה לשנות את הכותרת בהתאם ל'אחת עשרה קדושות הן', אך הדבר לא נעשה, אולי משום שהכותרת כבר הייתה ידועה זמן מה ולא רצו לפגוע בה, אולי בשל מעמדו הסמלי של המספר עשר או מסיבה אחרת.

מתן אוריאן השווה שני טקסטים שמתוארת בהם הייררכייה של דרגות טהרה בקשר למקדש,⁴³ האחד פרי עטו של יוסף בן מתתיהו, שמנה שבעה אזורי טהרה, והשני רשימת 'עשר קדושות' במשנה, וטען כי כל טקסט מבוסס על עקרונות שונים. ניסיונו ליישב את ההבדלים בין שני התיאורים, ואת התיאור של 'עשר קדושות' עם עצמו, מבוסס כולו על טענות הנוגעות לצד ההלכתי, וגם החוקרים שהביעו בעבר דעה בנושא זה התמקדו בענייני הלכה.

לדעתנו הפתרון לסתירה הזו שונה, וכדי לעמוד עליו יש לברר אילו שני שטחים סמוכים שנמנים ברשימת 'עשר קדושות' שבידינו היו שטח אחד כאשר נערכה הרשימה המקורית, ומדוע רצו חכמים לחלק את אחד האזורים לשניים, לשני אזורים סמוכים. ודאי הייתה נחוצה סיבה טובה לשינוי המהותי

39 משנה, שבת ז, ב.

40 משנה, מקוואות א, א-ח.

41 משנה, בבא קמא א, א.

42 שמות לד, כא; לה, ג; במדבר טו, לב-לו.

43 אוריאן (לעיל, הערה 37).

הזה, וסיבה כזאת עשויה להיות שינוי מעמדו או מצבו של אחד האזורים הנמנים ברשימה. מרבית האזורים הנזכרים ברשימה היו מופרדים זה מזה באמצעות חומה, קיר בניין, גדר, רצפה במפלסים שונים או סימון באבני ריצוף שונות. בשלהי ימי הבית השני, מאז עליית בית השמונאי ועד חורבן הבית בידי הרומאים, חל שינוי מהותי באחד מאמצעי ההפרדה האלה שבין אזורים סמוכים הנמנים ברשימה, שינוי שטשטש את הגבול ביניהם. ידוע לנו רק אירוע מרכזי ומהותי אחד שאירע בפרק הזמן הזה, ושעשוי היה להשפיע על החלוקה ההלכתית של הר הבית. זוהי ההרחבה, בבנייה, של הר הבית בידי המלך הורדוס למה שנקרא מכאן ואילך מתחם הר הבית, הרחבה שהוחל בה בשנה השמונה עשרה למלכותו.⁴⁴ ההרחבה הזו יותר מהכפילה את תחומו של הר הבית שניצב בירושלים עוד מימי שיבת ציון.

יש להניח שהר הבית של 500 על 500 אמה,⁴⁵ בימים שלפני מפעל ההרחבה של הורדוס, היה מוקף בחומה. מה עלה בגורלה של חומה זו משנעשתה פעולת ההרחבה? האם נותרה כשהייתה?⁴⁶ אם אכן כך היה המצב, היו אזורי ההרחבה נתונים בין שתי חומות, ומי שנכנס לתוך מתחם הר הבית במצב הזה, ראייתו הייתה נחסמת על ידי חומות הר הבית. לא סביר שזה היה המצב. בעיקר קשה להניח שכך היה בצד מערב, שהיה נותר בו מרווח צר מאוד, פחות מ־30 מ' רוחבו, בין החומה והסטיו המערבי של מתחם הר הבית ההרודיאני ובין החומה הקדומה של הר הבית, ולאורך כ־250 מ'.⁴⁷ אין על כך כל עדות בכתובים, והדבר גם אינו סביר מבחינה אדריכלית. לעומת זאת ייתכן שהחומה הקדומה של הר הבית הוסרה ברובה, ושנותרה ממנה רק גדר אבן נמוכה, אך גם על כך אין ידיעה.

אפשרות נוספת היא שחומה קדומה זו הוסרה במלואה. זו האפשרות הסבירה ביותר מבחינה אדריכלית, ומאחר שהיא מובנת מאליה – שכן היא הייתה שלב בתהליך ההרחבה של הר הבית – דומה שאין לצפות לידיעה על כך במקורות. עם זאת יש לזכור כי גבולו החיצוני של הר הבית ההלכתי היה גבול מחייב, שוודאי היה נחוץ להבחין בו, ולכן היה צורך לסמנו באתר בדרך כלשהי. אם כן איך ידע עולה הרגל היכן בתוך מתחם הר הבית ההרודיאני הגדול מתחיל הר הבית על פי הגדרתו ההלכתית? לא מן הנמנע שקו הגבול סומן בעזרת ריצוף אבן בצבע שונה, למשל אבנים בגוון אדמדם (מיזי אחמר) בתוך ריצוף באבנים לבנות רגילות. ייתכן שלכך רמז יוסף בן מתתיהו במלחמת היהודים: [החצר] הלא־מקורה הייתה מרוצפת כולה באבנים מסוגים וצבעים שונים.⁴⁸

השינויים המבניים שנעשו בעת הרחבת הר הבית, עם הסרה אפשרית של חומת הר הבית הקדום, הם שיצרו צורך לתקן את הגדרות הגאוגרפיה של הקדושה. דומה שהתיקון נעשה על ידי חלוקת אזור מסוים לשניים. אפשרות אחת היא שהאזור שהיה מכונה הר הבית חולק לשניים: החלק החיצוני המשיך להיקרא הר הבית (אזור 4 בטבלה דלעיל), והחלק הפנימי נקרא קִיל (אזור 5 בטבלה דלעיל).

44 יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים טו, 380 (תרגום שליט, עמ' 198).

45 ראו לעיל, הערה 2.

46 כך סבר למשל א' אייבשיץ, 'חומת הר הבית המקודש – בבניין הורדוס', סיני, צג (תשמ"ג), עמ' קצג-רד.

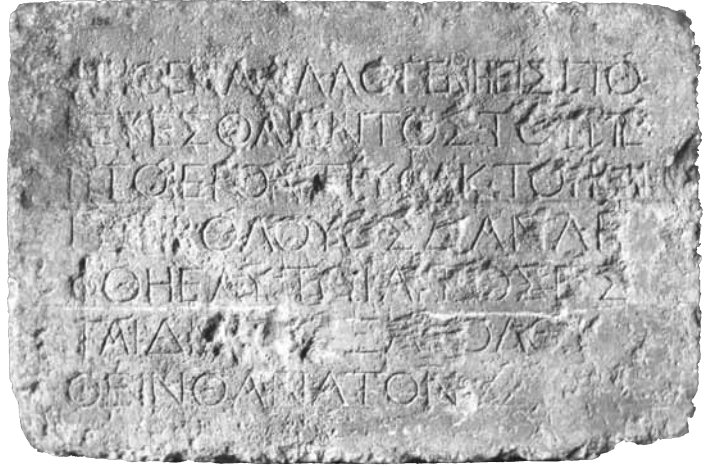
47 ראו למשל את שחזורו של קורן, שהשאיר את חומות הר הבית הקדום בלא שינוי: ז"מ קורן, ועשו לי מקדש, ירושלים תשס"ז, עמ' 148-149, 156, 162.

48 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ה, 192 (תרגום אולמן, עמ' 463).

את קבוצת האנשים שהיו מנועים מלהיכנס להר הבית הקדום חילקו לשתיים, וייחסו את האחת לאזור החיצוני (הר הבית המתוקן) ואת השנייה לאזור הפנימי (החיל). ייתכן שבאותה הזדמנות נקבע הסדר ועליו כתובות האזהרה ביוונית, שלא היה נחוץ בחלוקה הקדומה. את הכותרת 'עשר קדושות הן' השאירו בעינה.

סיכום

הר הבית ההרודיאני בירושלים הוא בוודאי האתר העתיק הגדול ביותר בישראל שניתן לומר עליו כי מבחינה ארכאולוגית הוא הבלתי ידוע ביותר ביחס לגודלו. דומה שהמצב הזה לא ישתנה בעתיד הנראה לעין, שכן מסיבות דתיות ופוליטיות לא ניתן לערוך בו חפירות ארכאולוגיות. על כן ראוי להפיק את מרב התובנות ממעט הנתונים ההיסטוריים והארכאולוגיים הקיימים על אודותיו. תולדותיו הארכאולוגיות של האתר בתקופת הבית הראשון עלומות לחלוטין, ובכל זאת מציעים חוקרים הצעות ושחזורים שונים.⁴⁹ אפשרויות המחקר של מפעל ההרחבה של המלך הורדוס גדולות יותר, בעיקר משום שחלקיה התחתונים של הרחבה זו נשתמרו באתרם, ומפני שניתן להסתייע בשרידים סמוכים הצמודים לכותלי הבנייה

**כתובת ה'סורג'
המזהירה נכרים
מלהיכנס למתחם
המקודש**
(מקור: ארכיון ממשלת
המנדט הבריטי, תיק
SRF_104 223/223,
רשות העתיקות)

ההרודיאנית, ושנחשפו בחלקם בשנים האחרונות. שלוש ההצעות שהעלינו במאמר זה נוגעות להיבטים שונים של הרחבת המתחם: הראשונה נוגעת לסדרי העבודה שאולי נקטו בבניית ההרחבה; השנייה נוגעת לעצם הצורך בהרחבת המתחם מערכה למרות קושי מעשי לעשות זאת; והשלישית מעמידה את מפעל ההרחבה כפתרון לסתירה מסוימת המצויה במשנה, פתרון שחוקרי ההלכה לא נתנו דעתם עליו.⁵⁰ אנו סבורים כי באה העת למחקר מקיף חדש על הר הבית ההרודיאני, בעיקר מן הבחינה האדריכלית וההנדסית.

49 ראו למשל: ע' ליפשיץ, 'פינאקלשטיין וע' קוך, 'התל על ההר: פתרון לבעיית מיקומה של ירושלים בתקופות הברונזה והברזל?', חבי"ס, ח (תשע"ה), עמ' 161-175.

50 דומה שאוריאן כלל לא הבחין בשינויים שיצר מפעל ההרחבה של המלך הורדוס. ראו: אוריאן (לעיל, הערה 37), אור ב' עמ' 184.